

Nigora J. YUSUPOVA,
*Doctor of Jurisprudence,
Docent of the Department of
ISESCO and Islamic Studies of the
International Islamic Academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: nigora.jaloliddin.qizi@mail.ru*

ХII АСРДА МОВАРОУННАХРДА ЯРАТИЛГАН ФИҚҲИЙ АСАРЛАРДАГИ ОИЛАВИЙ МАСАЛАЛАР ТАҲЛИЛИ

АНАЛИЗ СЕМЕЙНЫХ ВОПРОСОВ В ХАНАФИТСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИИ НАПИСАННЫХ В XII ВЕКЕ В МОВАРОУННАХРЕ

ANALYSIS OF FAMILY MATTERS IN THE HANAFI MASTERPIECES WRITTEN IN THE 12TH CENTURY IN MAWARANNAHR

КИРИШ

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқининг пойдевори – миллий давлатчилик таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкам бўлиб, кўп йиллик тарихга эга.

Кўхна тарихга эга минтақамизнинг бой маданияти асрлар давомида илму-фан дарғалари бўлмиш аждодларимиз ижоди билан такомиллашди, бойиди ва тараққиётнинг юксак поғоналарига кўтарилиб, нафақат бизга, балки бутун башарият учун бебаҳо мерос бўлиб қолди. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислоҳ Каримов бу ҳақда қуйидаги фикрни билдирган эди: “Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан қанча авлодларнинг маънавий руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда” (I. Karimov, 1996:40–41).

Дарҳақиқат, ҳақли таъкидланганидек, “Ер юзида мусулмончилик пайдо бўлганидан буён асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб олиму уламолар ислом ҳуқуқшунослиги билан машғул бўлиб келганлар”. Булар ўз буюк асарлари ва ҳуқуқий назариялари билан, ислом

ҳуқуқи соҳаларини кенгайтириб берган ва фикҳ илмининг ҳар томонлама ривож топишига улкан ҳисса қўшган моворауннахрлик фақиҳлар эди.

Ўзбекистон фақиҳлари мужтаҳидлар давридан сўнг нафақат таҳриж ва таржийх даврларида, балки тақлид даврида ҳам ислом ҳуқуқшунослигини такомиллаштириш йўлида фахрланишга арзигулик илмий муваффақиятларга эришиб, калом ва ҳуқуқ соҳаларида янги фан ва мактабларга асос солиш билан бирга, янги ҳуқуқий назариялар яратганлар.

АСОСИЙ ҚИСМ

Маълумки, ХII асрда Марказий Осиё, жумладан, Мовароуннахрда фикҳ илмининг ривожини ва такомил учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Ушбу омиллардан бири, А. Мўминов таҳлилига кўра, бу даврда қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида “Мовароуннахрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқандни ҳақиқий илм марказларига айлантирдилар. Бу шаҳарларда, Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар”. (А. Мо‘минов, 1999:42.)

Турк тадқиқотчилари хулосаларига кўра, мазкур даврда 300 га яқин фақиҳ мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ фикҳий (ҳуқуқий) асарлар, 20 та фатово (фатволар мажмуалари) ёзилиб, уларнинг асосий қисми 98% ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган.

Бу даврда яратилган бебаҳо асарларда янги катта ҳажмдаги маълумотларни ҳанафий фикҳининг анъанавий қобиғига киритиш 3 йўл билан амалга оширилди:

1) Мухаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг “Зоҳирар-ривоя” даражасидаги асарларга шарҳлар ёзилди;

2) Фикҳ фани доирасида янги мустақил китоблар тузилди;

3) Аввалги давр ва замондош фақиҳларнинг фатволари тўпламларга йиғилди.

Бу соҳадаги ишларни умумлаштирувчи дарслик бўлиб Марғинонийнинг “Китоб ал-Ҳидоя фи шарҳ ал-Бидоя” асари пайдо бўлди (А. Мо‘минов, 1999:42).

Аннотация: Ушбу мақола Мовароуннаҳрда XII асрда яшаб ижод этган ҳанафий мазҳабининг беназир фақиҳлари Бурҳониддин Марғиноний, Ифтихоруддин Тохир ал-Бухорий, Алоуддин Самарқандий, Алоуддин ал-Косоний каби йирик алломаларнинг илмий фаолиятини таҳлил қилишга бағишланган. Мақолада мазкур алломаларнинг бугунги даврда ҳам аҳамиятини йўқотмаган машҳур асарларининг тузилиши, услуби, ундаги боблар ва мавзулари ҳам илмий таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада улар асарларининг фикҳ илмида тутган ўрни ҳақида алоҳида тўхталиб Маворауннаҳр алломаларининг оилавий муносабатлардаги қарашларида ўз ифодасини топган умуминсоний қадриятлар ва инсонпарварлик ғоялари, Шарққа хос ахлоқий тарбия тамойиллари ҳақида бевосита фикҳий манбаларни таҳлил қилган ҳолда хулосалар берилган. Бундан ташқари мақолада оила аъзолар онгига миллий ғоя, оилавий қадриятлар, ватанпарварликни сингдиришида минтақада азалдан анъана сифатида қаралган муқаддас манбаларда мустаҳкамланган ислом таълимотидаги оилавий муносабатларнинг моҳияти, никоҳ риштасининг муқаддаслиги, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро шахсий ва мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлар, она ва фарзанд муносабатлари, қариндошчилик алоқаларига оид бурч, масъулият каби тамойилларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий асосларига алоҳида ўрғу бериш лозимлиги ҳам таҳлил этилган.

Калит сўзлар: фикҳ, фақиҳ, фатво, манба, қози, ҳукм чиқариш, шарҳ, Қуръон, ҳадис.

Аннотация: Статья посвящена изучению научной деятельности великих ханафитских факихов XII века в Мавераннахре, таких как Бурханиддин Маргинани, Ифтихоруддин Тохир ал-Бухари, Алоуддин Самарканди, Алоуддин ал-Косони. В статье проанализированы структура, методы, главы и темы известных произведений этих ученых, которые значимы на сегодняшний день. В статье также говорится о роли их произведений в исламском праве, рассматриваются общечеловеческие ценности и идеи человеколюбия, особенности восточного нравственного воспитания изложенные в воззрениях учёных Мавераннахра касающихся семейных взаимоотношений. Так же, в статье особо подчеркивается и анализируется значимость и роль семейных правил в исламе, её своеобразные свойства, особенности принципов взаимных личных и имущественных прав и обязанностей членов семьи, социально-экономические, культурно-просветительские основы которые очень эффективны при воспитании членов семьи в духе национальной идеи, ценностей и патриотизма.

Ключевые слова: Исламское право, исламский правовед, фетва, источник, кади, вынесение решения, толкование, Коран, хадисы.

Abstract: The article is devoted to studying the scientific activities of the great Hanafi fuqaha of the 12th century in Mawarannahr, such as Burhanuddin Marginani, Iftikharuddin Tahir al-Bukhari, Alauddin Samarkandi, and Alauddin al-Kasani. The article analyzes the structure, methods, chapters, and themes of the famous works of these scholars, which are significant for today. The paper also talks about the role of their books in Islamic law. It examines the universal values and ideas of philanthropy, especially the oriental moral education set out in the views of the scholars of Mawarannahr relating to family relationships. In addition, the article emphasizes and analyzes the importance and role of family rules in Islam, its peculiar properties, socio-economic, cultural, and educational bases that are very effective in educating family members in the spirit of a national idea, values, and patriotism.

Keywords: Islamic jurisprudence, Islamic jurist, fatwa, source, qadi, adjudication, commentary, Qur'an and hadiths.

Бурҳониддин Марғинонийнинг қимматли ҳуқуқий асари “Ал-Ҳидоя” ихчамлиги, мукамаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар томонлама ёритганлиги учун ўзига хос катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Бурҳониддин Марғиноний ҳанафий мазҳабининг кенг доирасида сон-саноксиз ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш йўллари топишга муваффақ бўлди. У тўғридан-тўғри мустақил суръатда ижтиҳод қилиш ваколатига эга бўлмаса ҳам, ўз илмий-ҳуқуқий асарларини яратишда қиёсдан (қиёси жалийдан), айникса қиёсининг

иккинчи тури бўлмиш “қиёси хафий” ёки “истихсон”дан, кенг кўламда фойдаланди (J. Toshkulov, N. Yusupova, I. Bekmirzayev, O. Sarsenboev, S. Masaidov, 2014:90). Шунинг учун айрим олимлар Марғинонийни “ал-Мужтаҳид фил-мазҳаб”, яъни мазҳаб бўйича Мужтаҳид деб билганлар (N. Yusupova, Sh. Juzjoniy, 2007:17).

Марғиноний фикрича, билим уч манбадан ҳосил бўлади. Биринчиси, насс бўлиб, у шаръий ҳукм манбаи бўлмиш Қуръон оятлари ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадиси шарифларидир. Иккинчиси, ақл ва тафаккур, учинчиси, ҳис-туйғу (сезги) органларида ҳосил бўладиган

маълумотлар бадий, яъни ҳеч қандай далолатсиз қабул қилинувчи ҳисобланади.

Аллома “Ҳидоя”да фикҳий масалаларни ёритишда қиёсий услубдан фойдаланиб, турли мазҳаблардаги назарияларни бир-бири билан солиштиради. Аввал, Қуръон, сўнгра Суннага асосланади, ундан кейин ижмоъ ва қиёсга ўтади. Қиёс муаммони ҳал этишда ёрдам бермаса, истехсон (қиёси ҳафий)га ўтади. Ечими топилмаган ҳолатда урфу одатга таяниб хулоса чиқаради. Бурҳониддин Марғинонийнинг масалаларни ечишда ақлий манба сифатида қиёсга эътибор қаратиши ҳамда истехсон ва урфга таяниши ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишда кенг имконият очиб беради. У ибодатлардан ташқари инсонларнинг амалий ҳаётига тегишли бўлган ҳуқуқий масалаларни, бошқа далиллар билан бирга, ушбу мезонлар билан ҳам баҳолайди. Мантикий таҳлилдан ўтказди. У истикро (дедукция) ва илмий таҳлил (анализ) дан кенг фойдаланади. Ҳар бир масалани турли мазҳаблар орасида қиёсий услубда ўрганиб, хулоса чиқаради ва энг маъқул деб топган фикрини таҳлил охирида зикр этиб, уни устун қўяди. Шу сабабли “Ал-Ҳидоя” Ислом ҳуқуқининг фалсафий таҳлили деб аталса ҳам ўринли бўлади (N. Yusupova, A. Juzjoni, 2007:18).

“Ал-Ҳидоя” Марғинонийнинг шоҳ асари бўлиб, Бурҳониддин Марғинонийнинг замондошлари машҳур фақиҳлар ҳам бунини эътироф этишган. Бу ҳақда аллома ал-Хаддод: “Ҳидоя ҳам Қуръон сингари ўзидан илгариги шариат бўйича ёзилган китобларни эътибордан қолдирди” (M. Laknaviy, 1906:3), деган.

“Ҳидоя” асари узоқ 13 йил давомида ёзиб битказилди. Бунинг сабаби биринчидан, “Бидоятил-Мубтадий”га Имом Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “Ал-жомиъ ас-Сағир” ва ал-Қудурийнинг “Мухтасар” асарлари асос қилиб олинган бўлиб, “Бидоятул-мубтадий”га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга оид минглаб фаръий (жузъий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, ўз ечимини топмаган кўплаб муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи даражали муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўллариини белгилаб бериш муаллифдан катта диққат-эътибор, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

Иккинчидан, Бурҳониддин Марғиноний фикҳ илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобеинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва мукаллим (тақлим этувчи)лар даврлари) бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (улардан илгари ўтган мужтаҳидлар ва буюк ҳуқуқшунос олимлар асарларига мурожаат қилиш орқали мазҳаб доирасида янги топилган мураккаб ҳуқуқий муаммоларни ечиш йўллариини топувчилар) даврида яшагани учун тўғридан-тўғри эркин илтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки IV ҳижрий аср бошларида (милодий X асрда) ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустақил илтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр бор эди. Ҳуқуқшунослик бўйича барча фаолият, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак, деган назар мавжуд эди (M. Xadduriy, 1958:105). Лекин Муҳаммад Абдулхай Лакнавий ўзининг машҳур асари “Ал-Фавоид ал-баҳия”да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, Бурҳониддин Марғиноний ва ал-Қудурийни “асхабут-таржийх”, яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржийх бериш (устун қўйиш) салоҳиятига эга олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Бурҳониддин Марғиноний олдида турли муаллифлар томонидан ёзилган кўп фатоволар (ҳуқуқий мажмуалар) бор эди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бир-бирига қарама-қарши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин Абу Ҳанифа, Имом Молик, Имом Шофеъий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг “Зоҳирур-ривоя” китоби, Абу Юсуфнинг “Китобул-хирож”, “Адабул-қозий”, “Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар”, “Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган раддия” китоблари, Имом Зуфар асарлари, шунингдек, ислом ҳуқуқи турли соҳаларига оид сон-саноксиз китоб ва тўпламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, асосли хулосалар чиқариш керак эди (N. Yusupova, A. Juzjoni, 2007:22).

Албатта, энг ҳаётий ва зарур ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини нақлий далиллар билан исботлаб, ақлий далиллар билан

мустаҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчил ишлашни талаб қиларди.

“Ҳидоя”нинг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда “Илмул хилоф” (Қиёсий ҳуқуқ-шунослик) орқали белгилаб берилган қоидалар кенг қўламда назарда тутилади. Чунки Бурҳониддин Марғинович ушбу фан соҳасида ҳам етук олим ва мутахассис ҳисобланган. Бурҳониддин Марғинович “Ҳидоя”да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат учта асосий мазҳаб (ҳанафий, моликий, шофеъий мазҳаблари)гагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳабларига доир фикру мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда келтириб ўтади, ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ушбу нуқтаи назардан “Ҳидоя” “Илмул хилоф”ни кенг қўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Ҳанбалӣ мазҳабига тегишли масалани “Ҳидоя” ва бошқа йирик фақиҳлар ёзган асарларга киритилмаганлигининг сабаби шундаки, аҳли сунна фақиҳлари, ҳатто XII асргача, ханбалӣларни фақиҳлар сифатида эмас, балки муҳаддислар сифатида тан олиб келганлар.

НАТИЖА

Шундай қилиб, Бурҳониддин Марғинович ёзган тўрт жилдлик “ал-Ҳидоя” китоби суннийлик йўналишида ҳанафӣ мазҳаби бўйича муҳим ва мукамал ҳуқуқий асар сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳаларини қамраб олади. Бурҳониддин Марғинович мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини махсус фан сифатида фикр илмидан ажратиб, уни “ал-Фароиз” деб атаган.

“Ҳидоя”нинг биринчи жилди таҳорат ва амалӣ ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул саклаш муаммолари, ҳудуд жазolari (Аллоҳ томонидан белгиланган жазolar), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи) суд, суд жараёни, тўртинчи жилди эса деҳқончилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўплаб мавзуларга бағишланган.

XII асрлар ҳанафӣлик мазҳабидаги энг кўп фикрӣ асарлар ёзган ва ўша даврдаги фатволари билан машҳур бўлган яна бир беназир аллома Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорӣдир (А. Qurashiy, 1993:188; М. Laknaviy, 1998:146). Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорӣ томонидан ёзилган фатво асарлари Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафӣ мазҳабидаги энг мўътабар манбалардан ҳисобланади. Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорӣ гарчи умри давомида Бухоро, Марғилон ва Сараҳсда яшаган бўлса-да, унинг асарлари кўплаб мусулмон мамлакатларида тан олинган. Шунингдек, аллома ёзган асарлар минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароит ва урф-одатлардан келиб чиқиб яратилгани билан ҳам ажралиб туради.

Манбалар алломанинг учта асари ҳақида маълумот беради. Улар: “Китоб ан-нисоб”, “Хизанат ал-воқеъот” ва “Хулосат ал-фатово” асарларидир. Исмоил Поша Бағдодӣ алломанинг “Хизанат ал-фатово” асари ҳам борлигини айтиб ўтган (I. Bagʻdodiy, 1951:430).

Ҳожи Ҳалифа ҳам ўзининг “Кашф аз-зунун” асарида: “Хизанат ал-фатово” асари Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорӣ ас-Сараҳсий ал-ҳанафӣ қаламига мансуб асардир. У “Хулоса” соҳибидир. “Хизанат ал-фатово” мўътабар китоб бўлиб, жуда кам нусхада қолган” (М. Rumi, 1992:204), дейди.

Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорӣнинг ўзи “Хизанат ал-фатово” асари ҳақида ҳеч нарса айтмаган. Аллома “Китоб ан-нисоб”, “Хизанат ал-воқеъот” ва “Хулосат ал-фатово” асарини зикр қилган холос (I. al-Buxoriy, 1667:7). Шунинг учун алломанинг “Хизанат ал-фатово” асари борлиги муаммолигича қолмоқда.

Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорӣнинг “Хулосат ал-фатово” асари “Китоб ан-нисоб” ва “Хизанат ал-воқеъот” китобларининг мухтасар шаклдаги нусхаси ҳисобланади.

Аллома асарни ёзишда ўзига хос услубдан фойдаланган. Асарни китобларга, китобларни фаслларга ва ҳеч бир асарда кузатилмаган жинс иборасини ишлатиб, фаслларни жинсларга, жинсларни эса навларга бўлган. Ҳар бир китоб муқаддимасида китобда қандай масалалар ёритилгани, нечта фаслдан иборатлиги, қайси фаслда қайси мавзулар кўтарилгани, фасллардаги жинсларда қайси масалалар ёритилгани ҳақида батафсил баён этилган.

Китобнинг боблари ёзилиш тартиби умумий ҳанафий фикҳ китобларидан фарқли тарзда тартибланган. Улар қуйидагича тартибда: “Таҳорат китоби” билан бошланиб, “Шуфъа (Имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи) китоби” билан якунланган.

Умумий ҳанафий фикҳ китоблари тартиби эса аксар ҳолатларда “Таҳорат китоби” дан бошланиб, “Фароиз китоби” да якун топади.

“Хулосат ал-фатово” асарида Ироқ, Балх, Бухоро, Самарканд, Марғилон, Сарахс уламоларининг ва бошқа бир қанча шаҳарлар фақиҳларининг минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароитларини, урф-одатларини эътиборга олган ҳолда айтган сўзлари, чиқарган ҳукмлари, берган фатволарини ҳам келтириб ўтилади.

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорийнинг “Хулосат ал-фатово” асари ислом ҳуқуқшунослиги тарихида муҳим манба ҳисобланиб, унинг ҳанафий таълимоти илмий, назарий ва амалий ривожда тутган ўрни нафақат Марказий Осиё, балки бутун мусулмон олами ҳуқуқшунослигидаги катта ютуқлардан бири эканлигидан дарак беради. Негаки, ушбу асар кейинги даврларда яратилган ҳанафий мазҳабидаги фикҳий асарлар учун манба вазифасини ўтаган.

Алломанинг бу асари “фатво” бобида ёзилган энг йирик ва ишончли манбалардан биридир. Асар аллома яшаган даврдан то ўтган асрнинг биринчи чорагигача фақиҳларнинг, қозиларнинг, муфтийларнинг амалий фаолиятида муҳим манба сифатида қўлланилган. Ўша давр кутубхоналарида албатта бу асар нусхалари доимо бўлган ва ҳуқуққа оид жуда кўп масалаларга қизиқувчилар ушбу асардан жавоб топганлар. Фақиҳлар бирор масала ҳукмида мунозарага борган пайтларида “Хулоса” да жавоби шундай экан дейилса, бирор фақиҳ унга раддия билдирмасдан бир овоздан ўша ҳукмни қабул қилган. Шу боис ушбу асар ҳозирги кунда ҳам ислом ҳуқуқи йўналишида изланишлар олиб бораётган тадқиқотчиларни ўзига жалб этмоқда.

Муаллифнинг “Хулосат ал-фатово” асари бизгача етиб келган бўлиб, ҳозирги кунда мусулмон мамлакатлари кутубхоналарида ва юртимиз кутубхоналарида турли асрларга тегишли қадимий нусхалари сақланмоқда. Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академиясининг Қўлёзмалар фондида Инв. № Р: 8868, 6505, 8427 ва жами асарнинг ўн саккизта арабча қўлёзма нусхаси мавжуд. Уларнинг айримлари

бир жилдди, айримлари эса икки жилддан иборат бўлиб, иккала жилд ҳам битта китобда жамланган.

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорий мазҳаб соҳибларидан ҳеч қандай бир нассиз масалаларни истинбот қиладиган мужтаҳид уламоларнинг учинчи табақасидан ҳисобланади. Ҳанафий мазҳаби мужтаҳидлари номи зикр қилинганда шундай дейилади: “ал-Хассоф, ат-Таҳовий, ал-Кархий, Шамс ал-аймма ал-Ҳалвоний, Шамс ал-аймма ас-Сарахсий, Фахрул-ислом Паздавий, Бурҳониддин Махмуд ибн ас-Содр соҳиб “аз-Заҳира” вал “Муҳит” ва Шайх Тоҳир ибн Аҳмад соҳибу “Хулосат ал-фатово”, Фаҳриддин Қозихон, Ибн Хумом ва бу каби фақиҳларга усул масаласида бўлсин ва фуруъ масаласида бўлсин, бошқа олимлар хилоф чиқишга қодир эмаслар. Лекин улар у ҳақда насс келмаган масалалар борасидаги ҳукмларни усул ва қоидаларига таяниб чиқара оладиган олимлардир” (М. al-Mujaddidiy, 1987:568).

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорий илмий даражасига ўз фикрини айтган фақиҳ Ибн Обидин шундай дейди: “Хулоса”нинг муаллифи ишонилиши лозим бўлган олимларнинг энг улуғларидандир. Шунинг учун унинг айтган сўзига, келтирган нақлига амал қилиб эргашилиш вожиб бўлади. Уламоларнинг Ифтихоруддин Тоҳир Бухорийга бўлган ишончи шу даражада кучайдики, фикҳий масалаларда унинг сўзларига амал қиладиган бўлишди” (S. ad-Dimashqiy, 1966:38).

Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг бошқа йирик алломалари Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (ваф. 1145) ҳамда Алоуддин ал-Косоний (ваф. 1191)лардур.

Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий фикҳ илмини Абул-Маин Маххулий ва Садрул-ислом Абул-Юср Паздавийдан ўрганиб, ўз даврининг буюк алломаси сифатида тан олинган ва ҳанафий ҳуқуқшунослиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб келган. У ёзган “Тухфатул-фуқаҳо” номли китоб Ҳанафий фикҳи бўйича катта эътиборга эга бўлиб, унинг устидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Алоуддин Самарқандий фикҳ илмидан ташқари, калом илми бўйича ҳам ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири сифатида Имом Абу Мансур Мотуридийнинг издоши ва таълимотининг тарқатувчиси бўлган.

Манбаларда ёзилишича, Фотима исмли қизи бўлиб, у фатво бериш ваколатига эга олима, фикҳ

МУҲОКАМА

соҳасида отаси билан ҳамкорлик қилиб келган (N. Yusupova, 2011:28).

Алоуддин ас-Самарқандий ва унинг қизи Фотима бинт Муҳаммад яшаган давр XI асрнинг 2-ярми ва XII асрнинг 1-ярмига тўғри келади. Бу даврда Мовароуннаҳрда турли мазҳаблар вакиллари, хусусан, ҳанафий ва шофеъийлар ўртасида зиддиятлар кучайиб кетган эди.

Алоуддин ас-Самарқандий ва Фотима бинт Муҳаммад ҳақида бизгача етиб келган дастлабки маълумотлар асосан ас-Самарқандийнинг шогирдлари – Алоуддин ал-Косонийнинг “Бадоеъ” асари мукаддимасида ва ас-Самъоний (ваф. 1167)нинг “Китоб ал-ансоб” асарида учрайди. Яна ҳанафийлик мазҳаби оид табақот китобларида ҳам маълумотлар қисқа тартибда берилган Масалан: Ибн Кутлубуғо, Тошкўпризода, Кафавий, Ҳожи Халифа, Лакнавий.

Фотима бинт Муҳаммад ас-Самарқандий (ваф. 1191 й.дан олдин)га отаси ёшлик чоғларидан кироат, араб наҳви, фикҳдан дарс берган. У отасидан фикҳ илмини ўрганиб буюк фақиҳаолима даражасига етишади. “Бу аёл фикҳ илмида шундай маҳорат касб этдики, дейилади манбаларда, отасининг чиқарган фатволарида унинг ҳам муҳр ва имзоси кўйиладиган бўлди” (А. Қураший, 1913:278–279, А.Тошкўпризода, 1905:136–137, М. Лакнавий, 1906:158). У отасининг машҳур “Тухфатул фуқаҳо” асарини ёддан билган. Лекин минг афсусларки, бизгача етиб келган маълумотларга кўра унинг бирон бир асари борлиги маълум эмас.

Фотима бинт Муҳаммаднинг умр йўлдоши қорахонийлар даврининг энг буюк фақиҳларидан бири, “Сайхун (Сирдарё)нинг шимоли – Фарғонада, аш-Шошнинг орқасида жойлашган Косон” номли йирик шаҳарга нисбат берилган Ал-Косоний – Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмадир (М. Laknaviy, 1906:53, А. Qurashiy, 1913:244).

Алоуддин Муҳаммаднинг шогирди ва куёви, Қорахонийлар даврининг буюк фақиҳи имом Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний ўз устозининг “Тухфатул-фуқаҳо” (фақиҳлар тухфаси) номли китоби устидан “Бадоиъус-саноиъ, фи тартибиш-шароиъ” номли уч жилдлик шарҳ ёзган (М. Rumi, 1965:294).

Ал-Косонийнинг ушбу машҳур асари 1327–1328 й. Қоҳирада VII жилд ҳолида чоп этилган. Нафақат ислом оламида, балки ғарб олимлари орасида ҳам жуда машҳур бўлган бу фикҳий асар ҳозирда ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

Таҳлилларимиздан кўриниб турибдики, ҳанафий мазҳаби Мовароуннаҳр ҳудудида кенг тарқалган бўлиб, мазҳабнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари ва имомлари, ҳам этиқод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳасида камолот даражасига етишганлар. Улар ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий, ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иқтидорли шогирдлари Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб “Зоҳирур-ривоя” китоблари, “Китобул-хирож” каби фикҳий асарларга асосланган ҳолда, ниҳоят муҳим ҳуқуқий асарлар яратиб, мазҳабнинг ривож ва гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшиб келганлар. Масалан, Мовароуннаҳрнинг буюк фақиҳларидан саккиз нафари “ал-Мабсут” номи билан фикҳ илми соҳасида илмий асарлар ёзган. Улардан Фаҳрул-ислом Ал-Паздавий “Мабсут” и 11 жилдлик, шайхул-ислом Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Бухорий ал-Ҳанафий “Мабсути” ва Шамсул-аимма ас-Сарахсий “Мабсути” 15 жилдлик бўлган. Ушбу асарлар ислом ҳуқуқининг барча соҳалари жумладан, оила ва никоҳ, жиноят, мулкӣ муносабатлар, халқаро ҳуқуқ каби кўплаб масалаларни қамраб олган бебаҳо мерос ҳисобланади.

Жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида ўзбек халқи маънавиятини, жумладан диний саводхонлигини соғломлаштириш жараёнида ислом ҳуқуқининг юқорида санаб ўтилган соҳаларини аниқса, оилавий муносабатларга оид қоидаларини илмий таҳлил қилиш ижтимоий заруриятга айланмоқда. Чунки, исломда оилавий муносабатларга оид нормаларнинг ижтимоий моҳиятини тадқиқ этиш ва ҳозирги кунда илдиз отиб бораётган фундаменталистик оқимларнинг оилавий муносабатлардаги қарашларининг мутлақо нотўғри эканини ҳамда унинг ижтимоий салбий оқибатларини илмий таҳлил қилиш амалӣ жиҳатдан ўта муҳимдир.

Қуръон оятлари ва ҳадисларда белгилаб берилган, шунингдек, юқорида таҳлил этган фақиҳларимиз асарларида баён қилинган оилавий муносабатларга оид адолат, бурч, мажбурият каби тушунчалар, эр-хотин, ота-она ва болалар ҳамда қариндошлар ўртасидаги муносабатлар, умуминсоний ахлоқ қадриятларидан келиб чиққан асосий талаблар тоталитар тузум ҳукмронлик қилган даврларда бузиб талқин қилинган.

Шу боис, ислом ҳуқуқи қоидаларида оилавий муносабатларнинг умумижтимоий жиҳатлари, ижтимоий-тарихий негизларини, унинг маданий-маънавий, ҳуқуқий хусусиятларини, исломнинг асосий манбалари, классик фикҳий китоблар, жумладан юртимиздан етишиб чиққан алломалардан милодий XII асрда ёзилган Фахруддин Қозихоннинг “Фатавои Қозихон”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя”, Алоуддин ас-Самарқандийнинг “Тухфат ул-фуқаҳо”, Ифтихоруддин Тоҳур ал-Бухорийнинг “хулосат ул-фатаво”, Абул Қосим ас-Самарқандийнинг “Ал-фиҳр ан-Нафиъ”, Алоуддин Косонийнинг “Бадоеъ ус-саноиъ фи тартибиш-шароиъ” каби асарлари асосида илмий тадқиқ этиш, одат ҳуқуқи билан киёсий ўрганиш диний-сиёсий ғоявий қурашлар кетаётган ҳозирги кун учун ўта аҳамиятлидир. Чунки ислом ҳуқуқи ҳозирги кунда одат ҳуқуқининг бир тури сифатида қаралмоқда экан, унинг халққа таъсир даражасининг чуқур эканлиги барчага маълум (N. Yusupova, 2020:36–48).

Мовароуннаҳрда минг йилдан ортиқ давр мобайнида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда асосий мавқени эгаллаб келган Шариат-фикҳ қонунларида никоҳни қайд қилиш ва уни бекор қилиш, эр-хотин, ота-она ва фарзандлар, васийлар ва ҳомийлар билан васийликка олинганлар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқий муносабатлар, мажбуриятлар ва уларнинг ижросини таъминлаш қафолатлари билан боғлиқ муносабатлар ҳақидаги қоидалар ҳар томонлама, мукамал тартибга солинган. Фақиҳлар ўз асарларида айрим ҳуқуқий нормаларни маҳаллий шароит билан мувофиқлаштиришга ҳам интиланлар.

Мовароуннаҳрлик олимлар асарларида оилавий муносабатлар масаласи ўрганилганда ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан ёндашиш зарур. Чунки ўз вақтида алломаларимиз ҳам ўз асарларида ислом ҳуқуқида оиланинг ижтимоий-ҳуқуқий аҳволини, оилавий муносабатларнинг шаклланиши ва мустаҳкамлаш асосларини ёритишга ҳаракат қилганлар.

ХУЛОСА

Ушбу фикрлардан хулоса қилиб айтадиган бўлсак, милодий XII асрда исломий илмларни ҳар

томонлама ривожлантириб, ўзларидан мўътабар асарлар қолдирган етук алломаларимиз меросини ўрганиш тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Чунки Бурҳониддин Марғиноний, Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорий, Фахруддин Қозихон, Алоуддин Самарқандий, Алоуддин Косоний, каби яна кўплаб алломалар мероси ислом ҳуқуқшунослиги тарихида муҳим манбалар ҳисобланиб, уларнинг ҳанафий таълимоти илмий, назарий ва амалий ривожда тутган ўрни нафақат Марказий Осиё, балки бутун мусулмон олами ҳуқуқшунослигидаги катта ютуқлардан ҳисобланади.

Бу даврда яратилган илмий мерос кейинги даврларда яратилган ҳанафий мазҳабидаги фикҳий асарлар учун манба вазифасини ўтаган, ҳаттоки, ўтган асрнинг биринчи чорагига фақиҳларнинг, қозиларнинг, муфтийларнинг амалий фаолиятида муҳим манбалар сифатида қўлланилган. Чунки ҳанафий мазҳаби хулосаларига асосланган бу асарлардаги қоидалар ҳам шу мазҳаб қонунлари каби нисбатан юмшоқроқ ва қулайроқлиги, халқларнинг маҳаллий анъаналари эътиборга олинганлиги сабабли, улар аксарият мусулмон мамлакатларида кенг ёйилган, чунончи қозилар муомала муносабатларидан келиб чиқадиган (фуқаролик, никоҳ, оила) ва бошқа низоли ишларни кўриб ҳал этишда шу манбалардан унумли фойдаланишган (N. Yusupova, 2018:301).

Демак, Мовароуннаҳрда ҳанафийлик йўналишида биз таҳлил қилган алломаларнинг саъй-ҳаракатлари билан ҳанафийлик илм-фани янада ривожланди. Бу даврнинг яна бир муҳим томони шунда кўринадики, ислом динининг биргина йўналиши эмас, балки, унга тааллуқли кўплаб илмлар ривожланди. Шу боис ушбу даврда яратилган асарлар ҳозирги кунда ҳам ислом ҳуқуқи йўналишида изланишлар олиб бораётган тадқиқотчиларни ўзига жалб этмоқда. Зеро, фақиҳларимизнинг ҳаётига доир яна бошқа маълумотларни аниқлаш ва уларнинг ўша даврда Мовароуннаҳрда бўлиб берадиган сиёсий-ижтимоий ҳаётга кўрсатган таъсирини, асарларининг бугунги кун нуқтаи назаридан аҳамиятли жиҳатларини тадқиқ этиш фойдадан холи бўлмайди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Burhoniddin al-Margʻinoniy. Al-Hidoya. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1990. J. 3–4. – 632 b.
2. Iftixoruddin Tohir ibn Abdurrashid al-Buxoriy. “Xulosat al-fatovo”. – Turkiya: Istanbul muftiyligi kutubxonasi. Fiqh boʻlimi // Qoʻlyozma. Inv.R: №140. 1667.
3. Ismoil Posha al-Bagʻdodiy. Hadiyatul-orifin li-asmail muallifin va osorul-musannifin. – Istanbul: 1951. J. 1. – 430 b.
4. Karimov I.A. Oʻzbekiston: milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura. – T.: Oʻzbekiston, 1996.
5. Komilov M. Movarounnahrda fiqh ilmining rivoji va faqih Alouddin Samarqandiy. – Toshkent: Istiqlol, 2006. – 208 b.
6. Laknaviy Muhammad Abdulhay al-Hindiy. Al-Favoid al-bahiyya fi tarajum al-hanafiyya. – Bayrut: Daral-kutub al-islamiy, 1998.
7. Laknaviy Muhammad Abdulhay al-Hindiy. Al-Favoid al-bahiyya fi tarajum al-hanafiyya. – Qohira, 1906.
8. Majid Hadduriy, Herbert Lebisni. Islomda huquq. Tehron-Nyu York: 1958.
9. Moʻminov A. “Movarounnahr musulmonlari: hanafiyar” // Sharqshunoslik, №9 / 1999.
10. Laknaviy Muhammad Abdulhay al-Hindiy. Hidoya muqaddimasi sifatida yozilgan risola. – Lakhnau: 1974.
11. Muhammad Amim al-Ehson al-Mujaddidiy al-Barkatiy al-Hanafiyy. Qovaid al-fiqh. – Karachi: 1987. J. 1.
12. Mustafu ibn Abdulloh ar-Rumiy al-hanafiyy ash-shahir bi-Hoji Halifa. Kashf az-zunun an asmo al-kutub va-l-funun. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1992. J. 1.
13. Mustafu ibn Abdulloh ar-Rumiy al-Hanafiyy ash-shahir bi-hoji Halifa. Kashf az-zunun an asmoʻ al-kutub va-l-funun. – Istanbul: Al-Olam. J. 1. – 294 b.
14. Saidov A.H. Burhoniddin Margʻinoniy – buyuk huquqshunos. – Toshkent: Mir ekonomiki i prava, 1997.
15. Sayyid Muhammad Amin Obidin ibn Sayyid Umar Obidin ibn Abdulaziz ad-Dimashqiy al-Hanafiyy. Hoshiyatu Roddul-muhtor alad-Durriil-muxtor sharh tanvirul-absor. 2-nashr. “Dor al-fikr”, 1966. J. 6.
16. Toshkulov. J., Yusupova N., Bekmirzaev I., Sarsenboev O., Masaidov S. Islom huquqshunosligi. Oʻquv qoʻllanma. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyot matbaa birlashmasi, 2014.
17. Toshkoʻprizoda Ahmad ibn Mustafu. Miftah as-saʻoda va misbah as-siyoda. Haydarobod, 1905. J. 2.
18. Fahriddin Abulmahofir Hasan ibn Mansur Oʻzgandiy. Fatovoi Qozihon. Toshkent islom universiteti Manbalar hazinasi. Toshbosma nusxa. – № 123.
19. Yusupova N.J., Juzjoniy A.Sh. Burhoniddin Margʻinoniy: Hayoti va ilmiy merosi. – T.: Akademiya, 2007.
20. Yusupova N.J. Samarqandlik buyuk olima. // – T.: Hidoyat, 2011. – № 1.
21. Yusupova N. J. Movarounnahr hanafiy faqihlari asarlarida oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga oid qarashlarning mohiyati. Monografiya. – T.: Toshkent islom universiteti, 2018.

